

मौर्य प्रशासन: प्राचीन भारतातील एक आदर्श प्रशासन

डॉ. योगेश भादे
सहयोगी प्राध्यापक
लोकप्रशासन विभाग
विवेकानंद महाविद्यालय
छत्रपती संभाजीनगर, महाराष्ट्र, भारत

प्रास्ताविक

इसवी सन पूर्व ३२२ ते इसवी सन पूर्व १८५ या कालखंडातील मौर्य युग हा प्राचीन भारतीय इतिहासातील सर्वात महत्वाचा कालखंड मानला जातो. हा कालखंड मौर्य साम्राज्याचा उदय दर्शवितो. हे साम्राज्य जवळ जवळ संपूर्ण भारतीय उपखंडाचे एकीकरण करणारे पहिले आणि सर्वात मोठे साम्राज्य बनले. चंद्रगुप्त मौर्याने कुशल सल्लागार चाणक्य यांच्या मार्गदर्शनाखाली मौर्य साम्राज्याचा पाया घातला होता. चंद्रगुप्त मौर्याने नंद राजघराण्याचा पाडाव करीत केंद्रीकृत प्रशासन, प्रशासकीय सुधारणा आणि व्यापक लष्करी सामर्थ्याने वैशिष्ट्यपूर्ण एक नवीन व्यवस्था प्रस्थापित करण्यात यश मिळवले. चंद्रगुप्ताचा नातू सम्राट अशोक याच्या कारकीर्दीत मौर्य साम्राज्य शिगेला पोहोचले. रक्तरंजित कलिंग युद्धानंतर सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारला. यांतरच्या काळात अहिंसा, सहिष्णुता आणि समाजकल्याण या बौद्ध तत्वांच्या प्रसाराने साम्राज्यावर अमिट ठसा उमटवला आणि केवळ भारताच्याच नव्हे, तर आशियाच्या बहुतेक भागाच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक परिदृश्यावर आपला एक अमिट असा ठसा उमटविला.

मौर्य साम्राज्याची प्रशासकीय व्यवस्था ही संघटन व प्रशासकीय कार्यक्षमतेची एक उल्लेखनीय कामगिरी होती. त्यात एक सुपरिभाषित पदानुक्रम, एक मजबूत महसूल संकलन यंत्रणा आणि गुप्तहेर आणि माहितीदारांचे विस्तृत जाळे होते जे सम्राटाला त्याच्या विशाल कार्यक्षेत्राच्या प्रत्येक कोपऱ्याबद्दल वेळोवेळी माहिती देत होते. चाणक्यने आपल्या अर्थशास्त्रात या प्रशासकीय यंत्रणेला आधार देणारी तत्त्वे व कार्यपद्धती यांचा सर्वंकष लेखाजोखा दिलेला आहे. या काळात रस्ते, विश्रांतीगृहे आणि सिंचन प्रकल्पांची बांधणी यासारख्या पायाभूत सुविधांमध्ये महत्त्वपूर्ण विकास झाला, ज्यामुळे व्यापार, दळणवळण आणि कृषी उत्पादकता सुलभ झाली. मौर्य सम्राट, विशेषतः अशोक लोककल्याणाला चालना देण्यात, रुग्णालये, शैक्षणिक संस्था आणि इतर सार्वजनिक सुविधा स्थापन करण्यात ही अग्रेसर होते. थोडक्यात, मौर्य युग हा प्रशासन, लष्करी रणनीती, आर्थिक धोरण आणि समाजकल्याणातील उल्लेखनीय कामगिरीचा कालखंड दर्शवितो. या साम्राज्याने भविष्यातील साम्राज्यांचा पाया रचला आणि शतकानुशतके भारतीय राज्यव्यवस्थेवर आणि समाजावर प्रभाव टाकणारा वारसा सोडला. प्रस्तुत संशोधनपर लेख मौर्य प्रशासनाच्या विविधतापूर्ण आणि कार्यक्षम प्रशासन व्यवस्थेचा आढावा घेतो आणि त्याची रचना, कार्यपद्धती आणि भारतीय उपखंडावर होणारा शाश्वत परिणामांचे अध्ययन करतो.

मौर्य प्रशासनाचे वैशिष्ट्य

मौर्य प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी सम्राटाकडे असलेले केंद्रीकृत अधिकार होते. मौर्य सम्राटांनी राजकीय आणि धार्मिक अशा दोन्ही भूमिकांची सांगड घालून सर्वोच्च सत्ता प्रस्थापित केली. त्याकाळी राजा हा पृथ्वीवरील दैवी प्रतिनिधी मानला जात असे, ज्याने त्याला केवळ अधिकारच नव्हे तर त्याच्या प्रजेला न्याय आणि कल्याण सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी देखील दिली. साम्राज्याचे संस्थापक चंद्रगुप्त मौर्य यांनी या केंद्रीकृत व्यवस्थेचा पाया रचला. त्यांचे सल्लागार चाणक्य

(कौटिल्य) यांनी अर्थशास्त्र हा ग्रंथ लिहिला, जो राज्यकला, आर्थिक धोरण आणि लष्करी रणनीती याविषयक एक मूलभूत ग्रंथ आहे. मौर्य राज्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करणारी शासन आणि प्रशासनाची तत्वे अर्थशास्त्रात मांडली. या मौर्य प्रशासनाची वैशिष्ट्य पुढील प्रमाणे पाहता येतील. मौर्य प्रशासनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे एक सुपरिभाषित श्रेणीबद्ध रचना जी केंद्र सरकारपासून प्रांतीय आणि स्थानिक स्तरापर्यंत पसरली होती.

प्रशासन रचना

१. केंद्रीय प्रशासन :

मध्यवर्ती प्रशासनाचे नेतृत्व सम्राट करीत असे व त्याला मंत्री परिषद म्हणून ओळखले जाणारे मंत्रिमंडळ मदत करीत असे. या परिषदेत महामंत्री, सेनापती आणि पुरोहित यांसारख्या उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांचा समावेश होता. राजाला सल्ला देणे आणि त्याची धोरणे संपूर्ण साम्राज्यात अंमलात आणण्याची जबाबदारी या मंत्र्यांवर होती.

२. प्रांतीय प्रशासन:

मौर्य साम्राज्य जनपद नावाच्या प्रांतांमध्ये विभागले गेले होते, प्रत्येकावर कुमार (सहसा राजकुमार) किंवा महामात्य म्हणून ओळखले जाणारे राज्यपाल चे नियंत्रण होते. हे प्रांतीय राज्यपाल सम्राटाचे प्रत्यक्ष प्रतिनिधी म्हणून काम करीत असत आणि कायदा व सुव्यवस्था राखणे, कर गोळा करणे आणि आपापल्या प्रांतातील प्रशासनाचे कामकाज सुरळीत पणे पार पाडणे यासाठी जबाबदार असत.

३. जिल्हा व स्थानिक प्रशासन :

प्रांतांची पुढे जिल्हे (अहारा) आणि गावे (ग्राम) अशी विभागणी करण्यात आली. जिल्हा प्रशासनावर प्रदेशीय म्हणून ओळखले जाणारे अधिकारी देखरेख ठेवत असत, जे प्रांतीय राज्यपालांना अहवाल देत असत. गावपातळीवर प्रशासनाचा कारभार ग्रामिकाकडून चालवला जात असे, जो अनेकदा स्थानिक जनतेतून निवडला जात असे. या बहुस्तरीय रचनेमुळे केंद्रीय धोरणांची तळागाळात कार्यक्षमतेने अंमलबजावणी झाली.

महसूल प्रणाली

मौर्य प्रशासनाचा एक महत्वाचा पैलू म्हणजे त्याची अत्याधुनिक महसूल व्यवस्था, ज्याने साम्राज्याला आर्थिक पाया प्रदान केला. अर्थशास्त्रात जमीन महसूल, व्यापार कर आणि टोल यासह महसुलाच्या विविध स्रोतांची रूपरेषा दिली आहे.

१. जमीन महसूल :

महसुलाचा प्राथमिक स्रोत म्हणजे 'भाग' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शेतमालावरील कर, जो सामान्यतः उत्पादनाच्या सहाय्या भागाच्या बरोबर होता. स्थानिका आणि गोपास नावाच्या अधिकाऱ्यांकडून महसूल गोळा केला जात असे. ते जमीन आणि कृषी उत्पादनाच्या तपशीलवार नोंदी ठेवत असत.

२. व्यापार आणि वाणिज्य :

व्यापार हा उत्पन्नाचा आणखी एक महत्त्वाचा स्रोत होता. मौर्य प्रशासनाने रस्ते, विश्रांतीगृहे, बाजारपेठा यांसारख्या पायाभूत सुविधा पुरवून अंतर्गत व बाह्य व्यापाराला प्रोत्साहन दिले. वस्तू, व्यवहार आणि व्यवसायांवर कर लावण्यात आले, ज्यामुळे साम्राज्याच्या संपत्तीत हातभार लागला.

३. राज्याची मक्तेदारी :

मौर्य राज्याने खाणकाम, धातूशास्त्र आणि शस्त्रास्त्रनिर्मिती यासारख्या काही उद्योगांवर मक्तेदारी कायम ठेवली. यामुळे केवळ महसूलच मिळाला नाही तर महत्त्वाची संसाधने आणि उद्योगांवर राज्याचे नियंत्रण ही सुनिश्चित झाले.

न्यायव्यवस्था

मौर्य साम्राज्यात न्याय व सुव्यवस्था राखण्याच्या उद्देशाने सुसंघटित न्यायव्यवस्था होती. राजा हा सर्वोच्च न्यायालयीन अधिकारी होता, परंतु विविध प्रशासकीय पातळ्यांवर न्यायालये व अधिकाऱ्यांचे जाळे कार्यरत होते.

१. केंद्रीय न्यायपालिका :

मध्यवर्ती न्यायपालिकेचे नेतृत्व सम्राटाने नेमलेले मुख्य न्यायमूर्ती धर्मस्थिता यांच्याकडे होते. कायद्यांचा अन्वयार्थ लावणे आणि महत्त्वाच्या प्रकरणांचे अध्यक्षपद भूषविण्याची जबाबदारी धर्मस्थितांवर होती. कनिष्ठ न्यायालयांतील अपील आणि महत्त्वाच्या प्रकरणांचा निपटारा मध्यवर्ती न्यायालयाद्वारे होत असे.

२. प्रांतीय आणि स्थानिक न्यायालये:

प्रांतीय स्तरावर न्यायपालिकेची देखरेख कुमार किंवा महामात्य करीत असत, जे मोठ्या खटल्यांमध्ये न्यायाधीश म्हणून काम करत असत. जिल्हा आणि गावपातळीवरील वाद प्रादेशिक आणि ग्रामीण सारख्या स्थानिक अधिकाऱ्यांनी, बहुतेकदा स्थानिक वडिलधाऱ्यांचा समावेश असलेल्या परिषदांच्या मदतीने सोडवले.

३. कायदेशीर संहिता आणि शिक्षा :

मौर्य कायदेव्यवस्था धर्म (धार्मिक कायदा), स्थानिक चालीरीती आणि शाही आदेश यांच्या मिश्रणावर आधारित होती. अर्थशास्त्रात दिवाणी, फौजदारी आणि व्यावसायिक बाबींसह कायद्याच्या विविध पैलूंपैकी सविस्तर मार्गदर्शक तत्वे देण्यात आली होती. शिक्षा कठोर होत्या आणि न्याय आणि सुधारणेवर भर देऊन गुन्हेगारी रोखण्याच्या उद्देशाने त्यापाठीमागे असत.

लष्करी संघटना

मौर्य सैन्य हे एक शक्तिशाली सैन्य होते ज्याने साम्राज्याचा विस्तार आणि संरक्षण या दोन्हीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. लष्कर सुसंघटित, शिस्तबद्ध आणि विविध शस्त्रांनी व युद्धहत्तींनी सुसज्ज होते.

१. रचना

मौर्य सैन्याची पायदळ, घोडदळ, रथ आणि हत्ती अशा चार मुख्य विभागांत विभागणी करण्यात आली होती. प्रत्येक विभागाची धुरा एक सेनापती सांभाळत असे, जो थेट राजाला अहवाल देत असे. लष्कराची देखभाल नियमित भरती आणि कठोर प्रशिक्षणाच्या व्यवस्थेद्वारे केली जात असे.

२. रसद आणि पुरवठा:

कार्यक्षम रसद आणि पुरवठा साखळी मौर्य लष्करी मोहिमांच्या यशासाठी महत्त्वपूर्ण होती. पुरवठा केंद्र आणि वाहतूक सुविधांच्या जाळ्याद्वारे प्रशासनाने अन्न, शस्त्रे आणि इतर जीवनावश्यक वस्तूंचा अखंड पुरवठा सुनिश्चित केला.

३. हेरगिरी आणि बुद्धिमत्ता:

मौर्य प्रशासनाने हेरगिरी आणि गुप्तचर माहिती गोळा करण्यावर भर दिला. अर्थशास्त्रात एक अत्याधुनिक गुप्तहेर यंत्रणेचे वर्णन केले आहे जे साम्राज्याच्या आत आणि बाहेर कार्यरत होते, शत्रूच्या हालचाली, अंतर्गत असंतोष आणि इतर धोक्यांबद्दल महत्त्वपूर्ण माहिती प्रदान करते.

लोककल्याण आणि पायाभूत सुविधा

मौर्य प्रशासन लोककल्याण आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी देखील उल्लेखनीय होते. नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी राज्याने अनेक उपक्रम हाती घेतले.

१. सिंचन व शेती :

कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी मौर्य प्रशासनाने कालवे, धरणे आणि जलाशयांच्या बांधकामासह व्यापक सिंचन प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक केली. या प्रकल्पांमुळे कोरडवाहू प्रदेशातही शेतीसाठी स्थिर पाणीपुरवठा झाला.

२. रस्ते आणि दळणवळण :

व्यापार, दळणवळण आणि लष्करी हालचाली सुलभ करून सुसज्ज रस्त्यांच्या जाळ्याने हे साम्राज्य व्यापले गेले होते. प्रवाशांना निवारा आणि सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी या रस्त्यांलगत सराई नावाने ओळखली जाणारी विश्रामगृहे उभारण्यात आली.

३. आरोग्य व शिक्षण :

मौर्य प्रशासनासाठी सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षण हेदेखील प्राधान्यक्रम होते. विशेषतः अशोकाने वैद्यकीय सेवेचे महत्त्व अधोरेखित केले, साम्राज्यभर रुग्णालये व पशुवैद्यकीय दवाखाने स्थापन केले. नामवंत तक्षशिला विद्यापीठासारख्या शिक्षण केंद्रे व विद्यापीठांच्या मदतीने शिक्षणाला चालना मिळाली.

अशोकाचा धम्म आणि प्रशासकीय सुधारणा

सर्वात प्रसिद्ध मौर्य सम्राटांपैकी एक असलेल्या सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारल्याने शांतीच्या तत्वाने प्रेरित होऊन महत्त्वपूर्ण प्रशासकीय सुधारणा सुरू केल्या. नैतिक प्रशासन, सामाजिक सलोखा आणि अहिंसेला चालना देणे हे त्यांचे धम्माचे धोरण होते.

१. आज्ञा आणि शिलालेख:

अशोकाने आपली धोरणे आणि सुधारणा साम्राज्यातील खडकांवर आणि खांबांवर कोरलेल्या आज्ञांच्या मालिकेद्वारे सांगितल्या. या आज्ञांमध्ये नैतिक आचरण, धार्मिक सहिष्णुता आणि सर्व सजीवांबद्दल करुणा यावर भर देण्यात आला होता.

२. धम्म महामात्रा :

आपल्या धम्माच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी अशोकाने धम्म महामात्रा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या विशेष अधिकार्यांची नेमणूक केली. हे अधिकारी नैतिक वर्तनास प्रोत्साहन देणे, सामाजिक संघर्ष सोडविणे आणि कैदी आणि प्राण्यांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी जबाबदार होते.

३. समाजकल्याण उपाय :

अशोकाच्या प्रशासनाने प्रवाशांच्या सोयीसाठी रुग्णालये बांधणे, मोफत वैद्यकीय सेवा पुरविणे, वृक्षारोपण आणि प्रमुख रस्त्यांलगत विश्रांतीगृहे बांधणे यासह समाजकल्याणाच्या विविध उपाययोजना सुरू केल्या.

वारसा आणि प्रभाव

मौर्य साम्राज्याच्या प्रशासकीय नवकल्पना आणि धोरणांनी भारतीय उपखंडावर चिरस्थायी वारसा सोडला. केंद्रीकृत प्रशासन, नोकरशाही कार्यक्षमता आणि लोककल्याणावर साम्राज्याने भर दिल्याने नंतरच्या भारतीय राज्ये आणि साम्राज्यांवर त्याचा मोठा परिणाम झाला. मौर्य साम्राज्याच्या प्रशासकीय पद्धती गुप्त साम्राज्यासारख्या नंतरच्या राजघराण्यांसाठी एक आदर्श म्हणून काम करत होत्या. अर्थशास्त्रात सांगितलेली शासनाची तत्त्वे नंतरच्या कालखंडात प्रासंगिक होत गेली आणि भारताच्या राजकीय व प्रशासकीय परिदृश्याला आकार देत गेली. मौर्य प्रशासनाने, विशेषतः कौटिल्याच्या विचारातून आणि सम्राट अशोकाच्या आज्ञेद्वारे, राजकीय विचार आणि राज्यकलेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. अर्थशास्त्र हा राज्यशास्त्र आणि अर्थशास्त्राच्या अभ्यासातील एक मूलभूत ग्रंथ आहे, तर सम्राट अशोकाने नैतिक प्रशासन आणि समाजकल्याणावर भर दिल्याने जगभरातील नेते आणि विचारवंतांना प्रेरणा मिळाली आहे. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रचार केला आणि धार्मिक सहिष्णुतेच्या धोरणांचा भारतातील आणि त्यापलीकडच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक रचनेवर खोलवर परिणाम झाला.

समारोप

दोन सहस्रकांपूर्वी स्थापन झालेले मौर्य प्रशासन कालातीत योगदान देते, जे आधुनिक प्रशासनांना आज मार्गदर्शन करत आहेत. चाणक्यने अर्थशास्त्रात सविस्तर सांगितल्याप्रमाणे मौर्य राजवटीच्या केंद्रस्थानी सुसंघटित, श्रेणीबद्ध नोकरशाहीची संकल्पना होती. या प्राचीन ग्रंथात शासनाची तत्त्वे, आर्थिक धोरणे आणि लष्करी रणनीती यांची रूपरेषा मांडण्यात आली होती, त्यापैकी अनेक आजही प्रासंगिक आहेत. संरचित नोकरशाही, अधिकारांच्या स्पष्ट श्रेणीबद्ध रेषा आणि उत्तरदायित्व यावर भर जगभरातील समकालीन शासकीय रचनेत दिसून येतो. मौर्य प्रशासनाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्याची कार्यक्षम महसूल संकलन प्रणाली, ज्यामुळे साम्राज्याचे आर्थिक स्थैर्य आणि शाश्वतता सुनिश्चित झाली. वित्तीय आरोग्य राखण्यासाठी आणि सार्वजनिक सेवांना निधी देण्यासाठी आधुनिक प्रशासन कर संकलन, वित्तीय व्यवस्थापन आणि संसाधनवाटपासाठी पद्धतशीर दृष्टीकोन अवलंबत आहे. सम्राट अशोकाच्या कारकीर्दीत, विशेषतः बौद्ध धर्म स्वीकारल्यानंतर, नैतिक प्रशासन, समाजकल्याण आणि धार्मिक सहिष्णुतेवर भर देण्यात आला. रुग्णालये, शैक्षणिक संस्था आणि पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांच्या स्थापनेद्वारे लोककल्याणावर त्यांनी लक्ष केंद्रित केल्याने सामाजिक न्याय, सार्वजनिक आरोग्य आणि

शिक्षणावर आजचा भर दिसून येतो. सम्राट अशोकाने धार्मिक सहिष्णुता आणि नैतिक वर्तनाचा जो प्रचार केला तो मानवी हक्क आणि नैतिक नेतृत्वाच्या समकालीन तत्वांशी सुसंगत आहे. मौर्य प्रशासनाने माहितीपूर्ण निर्णय प्रक्रियेसाठी हेरगिरी आणि गुप्तचर माहिती गोळा करण्याचा केलेला वापर हे धोरण आजही अनेक देशांमध्ये दिसून येते. मौर्य साम्राज्याचे प्रशासकीय नावीन्य आणि नैतिक प्रशासकीय तत्त्वे अशा प्रकारे आधुनिक युगात प्रभावी, जबाबदार आणि आदर्श नेतृत्वासाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करित आहेत.

संदर्भ

१. रंगारी. दे. मौर्य: चंद्रगुप्त ते सम्राट अशोक, मधुश्री प्रकाशन
२. चातुर्वेदी, म. (२०११). प्राचीन भारतीय राज्यव्यवस्था, राज प्रकाशन
३. Allen, C. (2001). Ashoka, the search for India's lost emperor. Penguin Books.
४. Thapar, R. (2001). Ashoka and the decline of the Mauryas. Oxford University Press.
५. Sen Gupta, S. (2008). Ashoka the Great and the Kalinga War (Puffin Lives). Penguin Books.